

İNSANİ GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE AMPİRİK KANITLAR: D8 ÜLKELERİ ÖRNEĞİ (1995-2022)

Ömer EMİRKADI¹

Öz

İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ekonomi literatüründe önemli bir tartışma konusudur. Bu kavram aynı zamanda, hükümetlerin öncelikli hedeflerinden birisi olan ekonomik büyüme ile birlikte, bireylerin sahip oldukları özgürlük ve fırsatları da artırma sürecidir. Bu sürecin merkezinde yer alan insanın, yaşam kalitesinin ortaya konmasında öne çıkan unsurlardan eğitim, sağlık, bilgi ve gelir vb. göstergelerin bir arada değerlendirilmesi ile de insani gelişme endeksi elde edilmektedir. 1990'dan beri her yıl yayınlanmakta olan İnsani Gelişim Endeksi ve bu endeks ışığında hazırlanan rapor, toplumların gelişmişlik seviyelerinin tespitinde önemli ölçütler arasında yer almaktadır. Ekonomik büyümenin getirileri açısından da önemli bir kıstas olarak kabul edilen bu endeks aracılığıyla, toplumların gelişmişlik düzeyleri karşılaştırılarak, nesnel bilgilere ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmadaki amaç, 1995-2022 yılları arası dönemde, D8 ülkelerindeki insani gelişme ve yaşanan ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin, panel veri analizi yöntemi ile incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın analiz kısmında, insani gelişme endeksinde yer alan göstergelerden; toplumun eğitim seviyesi, ortalama yaşam beklentisi ve sağlığı içeren veriler aracılığıyla, büyüme oranı ve insani gelişim ilişkisi değerlendirilmiştir. Uygulanan Pedroni Eş Bütünleşme testi sonucunda, ekonomik büyüme ve analizde kullanılan değişkenler arasında, uzun dönemli bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ekonomik Büyüme
İnsani Gelişim
Panel Veri

Makale Hakkında

Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi : 17.12.2024
Kabul Tarihi : 13.04.2025
E-Yayın Tarihi : 15.03.2026
DOI : 10.58702/teyd.1603182

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Araklı Ali Cevat ÖZYURT Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, e-posta: 1907ktu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5808-249X.

EMPRICAL EVIDENCES ON THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN DEVELOPMENT AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF THE D8 COUNTRIES (1995-2022)

Abstract

The relationship between human development and economic growth is an important topic of debate in the economics literature. This concept is also a process of increasing the freedoms and opportunities that individuals have along with economic growth, which is one of the primary goals of governments. The human development index is obtained by evaluating indicators such as education, health, knowledge and income, which are among the prominent elements in revealing the quality of life of the human being at the center of this process. The Human Development Index, which has been published every year since 1990, and the report prepared in the light of this index are among the important criteria in determining the development levels of societies. Through this index, which is also accepted as an important criterion in terms of the returns of economic growth, the development levels of societies are compared and objective information is tried to be obtained. The aim of this study is to examine the relationship between human development and economic growth in the D8 countries in the period between 1995 and 2022 by using panel data analysis method. In line with this purpose, in the analysis part of the study, the relationship between growth rate and human development was evaluated through the indicators included in the human development index, including the education level of the society, average life expectancy and health. As a result of the Pedroni Co-integration test, it is determined that there is a long-run relationship between economic growth and the variables used in the analysis.

Keywords

Economic Growth
Human Development
Panel Data

Article Info

Research Article

Received : 17.12.2024
Accepted : 13.04.2025
Online Published : 15.03.2026
DOI : 10.58702/teyd.1603182

Kaynakça Gösterimi: Emirkadı, Ö. (2026). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik kanıtlar: D8 ülkeleri örneği (1995-2022). *Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 7 (1), 1-18.

Citation Information: Emirkadı, Ö. (2026). Empirical evidence on the relationship between human development and economic growth. *Journal of Society, Economics and Management*, 7 (1), 1-18.

GİRİŞ

İktisat literatüründe, kalkınmanın başlıca hedefleri arasında görülen insani gelişme kavramı, ekonomi politikaları ve politika yapıcılarının başarılarını gösteren önemli bir kavramdır. Zira tüm iktisadi faaliyetlerin ve iktisat politikalarının temelinde insani gelişimini tamamlayan, gelir seviyesi ve refah düzeyi yüksek bir toplum inşa etme ideali yatmaktadır. Özellikle refah iktisadi alanında çalışan araştırmacılar, ekonomik büyüme kavramının yetersizliğine vurgu yapmışlar, kalkınma sürecinin nihai hedefi olarak gördükleri insani gelişme kavramına büyük önem atfederek, ekonomik büyüme ile insani gelişme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Özellikle küreselleşme süreci ile birlikte neo-liberal politikaların gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerinde yaratmış olduğu gelir ve refah kayıpları insani gelişmişlik düzeyi üzerinde de olumsuz etkilere sebep olmuştur. Zamanla ekonomik büyüme ile muhakkak gelir ve refah artışı sağlanabileceği yaklaşımı yerine, ekonomik büyümenin niceliksel boyutundan nitelik boyutuna bir dönüş gerçekleşmiştir. Refah ve gelir artışlarının toplumun hangi kesimlerine ne ölçüde yansımaları olacağı ve bu gelişmelerin de insani gelişmeye olan etkileri üzerine yoğunlaşılması gerektiği konuları gündeme gelmeye başlamıştır.

Ekonomik büyümenin gelir ve refah ilişkisinde yaşanan kırılmalıklar, ekonomik büyümenin salt gelir ve refah artışlarını temsil etme özelliklerini sorgulanır hale getirmiştir. Bu gelişmeler ışığında, bireylerin hayat standartlarının görünürde maddi olmayan özelliklerinin detaylandırılması amacı ile hayat standartları üzerine yoğunlaşan farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Örneğin Haq (1995)'e göre ekonomik büyüme, gelir artışları ile birlikte bireylerin hayat standartlarının da artması demek değildir. Sonuç olarak, konuya bakış açısındaki değişimler sonucunda, refah artışının gelir haricindeki faktörlerce de belirlenebilmesinin mümkün olabileceği dile getirilmeye başlamış, sağlık ve eğitim alanlarında atılan adım ve ilerlemelerin hem refahı, hem de insani gelişme sürecini destekleyeceği öngörülmüştür.

İnsani gelişme ifadesi Nobel ödüllü, Amartya Sen ve Pakistanlı iktisatçı Mahbub-ul Haq'ın yaptığı çalışmalarla gündeme gelmiştir. 1980'li yıllarla beraber Sen'in, neoklasik varsayım ve hedefler haricinde, bireylerin yetenek ve becerilerinin, toplumları değiştirme ve dönüştürme gücünü ortaya koyduğu analiz ve değerlendirmeleri büyük ilgi uyandırmıştır. Sen'in muhtelif yıllardaki çalışmalarında öne çıkan, iktisadın temel amaçları ve insanların toplumsal yaşamdaki rolünü farklı okuyarak, ekonomik büyümeyi ataerkil bir bakış açısından çıkarmış, erkek için olduğu kadar, kadın içinde yaşamın kalitesinin artırılması amacı taşıması gerekliliğine atıf yapmıştır (Pressman ve Summerfield, 2000, s. 102). Sen'in analiz ve değerlendirmelerinin uluslararası zeminde kabul görmesinde, Haq'ın yaptığı girişim ve çalışmaların da önem arz ettiği söylenebilir. Haq, 1989'da Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı idarecilerine vermiş olduğu danışmanlıklardan sonra, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı bünyesinde, İnsani Gelişme Raporu Ofisini kurmuş ve ilk olarak 1990 yılında, İnsani Kalkınma Raporunun yayınlanmasına da öncülük etmiştir (Baru, 1998, s. 2275).

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı insani gelişmeyi, bireylerin yaşamlarına yön verecek tercihlerini daha sağlıklı, üretken ve verimli bir yaşam sürdürebilmelerini sağlayacak biçimde büyütme süreci olarak tanımlar (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, [UNDP], 1990, s. 10). İnsani gelişmenin ekonomik büyümenin bir alternatifi olup olamayacağı, her iki

kavram arasındaki olması muhtemel ilişkiye merak uyandırmıştır. Ekonomik büyüme ve insani gelişme kavramlarının, birbirleri üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri bulunmaktadır. Ekonomik büyüme de görülen artışlar, bireylerin gelir ve refah düzeylerini artırırken, beşerî sermayeyi oluşturan eğitim ya da sağlık gibi unsurlarda ortaya çıkacak iyileşmeler de ekonomik büyümeyi destekleyecektir (Ranis ve ark., 2000, s. 36).

Ekonomik büyümenin insani gelişme üzerine olan etkilerini; siyaset, toplumsal yapı ya da milli gelir vb. çeşitli unsurlara bağlı olarak farklı biçimlerde açıklamak mümkündür. Örneğin bu çalışmanın içeriği ile de uyumlu olması sebebi ile ekonomik büyümenin, milli gelire olan yansımaları üzerinden insani gelişmeye olan etkileri, devlet aygıtı ve hane halkı gibi iki farklı kesim açısından açıklanabilir. Milli gelirden yaşanan artışlar; öncelikle gelir dağılımını ve paralelinde de hane halkı gelirleri ile yoksulluk oranlarını etkileyebilmektedir. Hane halkı gelirlerindeki artışlar da harcamalar içerisinde insani gelişme harcamalarının miktarını arttıracaktır. Bu durum aynı zamanda devletin gelirlerinin de artmasını sağlayacak ve bu gelişme sonucunda devlet, toplumun bütününe ilgilendiren alanlara daha çok harcama yapılabilecektir. Sosyal ve öncelikli alanlara yapılan harcamaların devletin yapmış olduğu harcamalar içerisindeki payının artması, bireylerin eğitim ve sağlık gibi yaşamsal önem taşıyan konularda yaptıkları harcamalarında artmasını sağlayacaktır. Yaşanan gelir artışları, hem devlet hem de bireylerin sahip olduğu bilgi, birikim, beceri ve seçeneklerini büyük ölçüde artıracığından, elde edilen ekonomik büyüme insani gelişmeyi desteklemiş olacaktır.

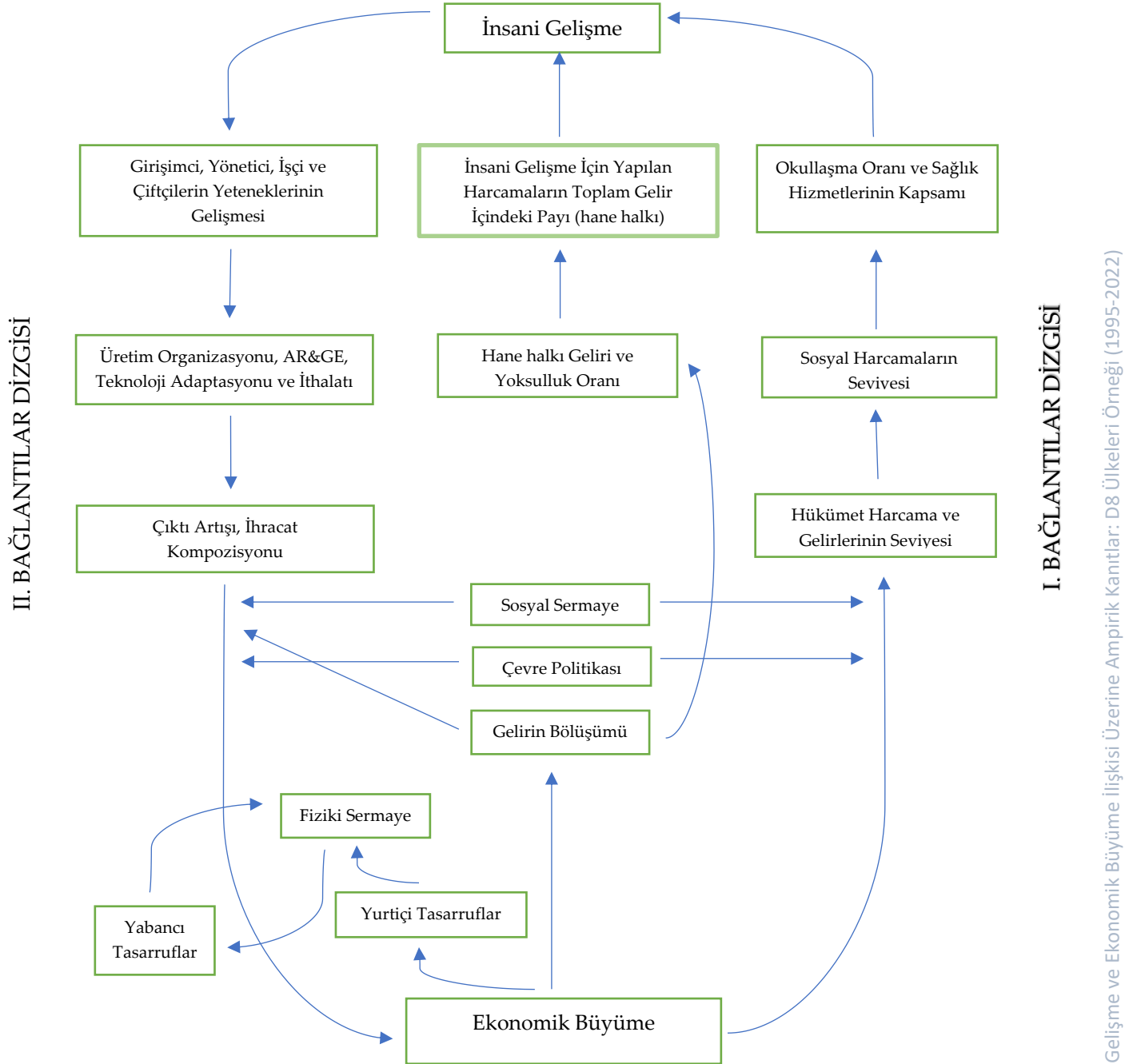
Yaşam kalitesinin iyileştirilmesi; eğitim, ifade özgürlüğü, kültürel ve manevi zenginlik, konut kalitesi gibi unsurların da iyileştirilmesi ve bunun için altyapının düzenlenmesini de kapsamaktadır (Bozkurt ve Yanardağ, 2020, s. 203). İnsani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine odaklanan bu çalışmada, D8 ülkeleri açısından bu ülkelerdeki bireylerin eğitim durumları, doğumda beklenen yaşam süresi ve kişi başına düşen milli gelir gibi verilere bağlı olarak değerlendirilen İnsani Gelişim Endeksi'nin ekonomik büyüme ile aralarında ne yönde bir ilişki olduğunu saptama amacıyla birtakım analizler gerçekleştirilmiştir. Buna göre çalışmada öncelikle; insani gelişme kavramı ile kavramın ekonomik büyüme/gelir ile olan ilişkisi değerlendirilirken, sonraki bölümde literatürde yer alan çalışmaların kısa birer özetine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın ampirik analizleri gerçekleştirilirken, yapılan testler sonucu ulaşılan bulgular ortaya konulmuştur. Son bölümde de gerçekleştirilen analizler ışığında elde edilen sonuçlar doğrultusunda birtakım önerilerde bulunulmuştur.

1. İnsani Gelişim ve Ekonomik Büyüme

Gerek ekonomik büyüme gerekse insani gelişme olgularının her ikisi de gelir ve refahta artış, kültürel gelişme, teknolojik ilerleme ve daha nitelikli yaşam gibi, az çok benzer süreçleri işaret etmektedir. Bununla birlikte, aralarında benzerlikler olmasına karşın; nihayetinde ekonomik büyüme, bireylerin elde ettiği gelirlerdeki artış; insani gelişme ise iktisadi, sosyo-kültürel ve politik seçeneklerdeki artış göstermektedir. Öte yandan daha objektif ve somut verilere dayalı olması, ekonomik büyümeyi, insani gelişmeye oranla daha anlaşılır ve pratik bir kavram haline de dönüştürmektedir. Ekonomik büyümenin ölçümüne dair teorik altyapı, hemen hemen 20. yüzyılın başına denk gelirken; görece daha yeni sayılabilecek insani gelişme kavramının ölçülebilen bir kavram olarak anlaşılmaya başlaması, ancak geride kalan yüzyılın son çeyreğine denk düşmektedir.

Şekil 1’de iki kavram arasında var olan ilişkiyi ortaya koyan, iki yönlü bağlantılar dizgisi görülmektedir. Şekil 1’in sağ tarafında bulunan birinci bağlantılar dizgisi, ekonomik büyümeden insani gelişmeye doğru yönelen birinci ilk bağlantılar dizgisini göstermektedir. 1. dizgi, ekonomik büyüme sonucunda ortaya çıkan gelirdeki artışların, insani gelişme sürecini belirleyen faktörlere aktarımı ile gerçekleşmektedir. İkinci bağlantılar dizgisi, insani gelişmeden ekonomik büyümeye doğru gerçekleşen bir süreci ifade etmektedir. İnsani gelişme olgusunun tek başına içsel birtakım amaç ve hedefleri olsa da ekonomik büyümenin nitelik ve niceliğini artıran etkileri de bulunmaktadır (Ranis ve ark., 2000, s. 198).

Şekil 1. İnsani Gelişme – Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kaynak: Ranis ve ark., 2000, s. 198.

1.1. Bağlantılar Dizgisi: Ekonomik Büyümeden İnsani Gelişmeye

Ekonomik büyümeden insani gelişmeye doğru bir bağlantı gerçekleşirken esas olarak iki husus öne çıkmaktadır. Bu hususlardan ilki, hane halkı harcamaları ve faaliyetlerinin, insani gelişme üzerine olan etkileri; bir diğeri ise, hükümet harcamaları ile uygulamakta olduğu diğer toplumsal politikaların insani gelişmeye olan etkileridir (UNDP, 1996, s. 66). Ekonomik büyümenin sonuçlarından biri olan gelirin, hane halkı ve hükümetle olan ilişkisinin niteliği, insani gelişmeyi etkileyen kanallar aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. İnsani gelişme süreci örneğin gelişmiş ülkelerdeki hane halkı gelirlerinin vergi kesintileri yapıldıktan sonra geriye kalan bölümü ya da kamu harcamalarının nasıl dağıtılacağına bağlı olarak oluşmaktadır. Biraz daha açmak gerekirse insani gelişme olgusu, hane halklarının harcama eğilimi ile kamu harcamalarının, insani gelişme için önem arz eden unsurlardan nitelikli eğitim ve sağlık hizmetleri, içilebilir temiz suya erişim, bakım ve hijyen ya da beslenme harcamalarına ne oranda tahsis edildiğine bağlı olarak belirginleşmektedir. Az gelişmiş ülkelerde sıklıkla görülen yapısal sorunlar arasındaki demokratik kurumların eksikliği veya kırılgan görünümü, halkın çoğunluğunun ülkenin sahip olduğu gelir ve kaynaklar üzerinde etkisinin sınırlı seviyede kalmasına sebebiyet vermektedir. Aynı zamanda gelir dağılımının sürekli olarak yoksul kesimler lehine bozulması, insani gelişmenin tesisinde ekonomik büyüme için ayrılmış olan kaynaklarda azalmaya bu durumda, insani gelişme ve ekonomik büyüme bağlantısının zayıflamasına neden olmaktadır. Ekonomik büyüme, gelir dağılımı ve yoksulluk üçgeninde; hasıla daha ziyade emek yoğun faaliyetler sonucunda elde ediliyor ise, gelirdeki bölüşüm ücretli kesimler lehine; hasılanın ağırlıklı olarak sermaye yoğun faaliyetler ile elde edildiği durumlarda ise gelirdeki bölüşüm ücretliler aleyhine gelişmekte ve bu da yoksullukta artışlara neden olmaktadır (Lipton, 1977, s. 33). Sonuç olarak gelir dağılımında adaletin sağlanması ile emek yoğun faaliyetlerin insani gelişmenin artmasına yönelik harcamaları artırıcı etkileri de çoğalacaktır. Dolayısıyla insani gelişme sürecinin iyileştirilmesine yönelik harcamalar, yoksulluğun azalmasına ve yanı sıra ekonomik büyüme katkı veren etkinlikler olarak da değerlendirilebilir.

1.2. Bağlantılar Dizgisi: İnsani Gelişmeden Ekonomik Büyümeye

Bu dizginin varlığı gerek insani gelişme gerek ekonomik büyüme olgularının her ikisi açısından da kendilerine has içsel dinamik ve amaçları olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bir diğer anlatımla, insani gelişme olgusunun, ekonomik büyümenin nitelik ve içeriğini tek başına değiştirebilme ya da dönüştürebilme fonksiyonu bulunmamaktadır. Bununla beraber bu sonuç, insani gelişme süreci sırasında toplumdaki donanımlı bireylerin varlığının, ekonomiyi daha üretken hale getirmede tek başına yeterli olabileceği yargısını da içermemektedir.

İnsani gelişmeden ekonomik büyümeye doğru olan bağlantı, ekonomik büyümenin önde gelen belirleyicilerinden birisidir. Daha üst seviyede bir insani gelişme; o toplumda yaşayan insanların sosyal ve kültürel harcamalarının, dengeli beslenebilmeleri için yaptıkları harcamalarının, eğitim ve sağlığa dönük harcamalarının, çıktı ve ihracatın nicelik ve niteliğinin temel belirleyicileri arasında olmalarını sağlamaktadır (Ranis ve ark., 2000, s. 201). Literatürdeki çalışmaların çoğunluğu dengeli ve sağlıklı beslenmenin, işgücü verimliliği üzerinde olumlu etkileri olduğunu gösterirken, benzer biçimde sağlıklı bireylerin ortalama

yaşam süresinde %10 seviyesindeki bir artışın ekonomik büyümeyi yaklaşık %1 artırdığı belirtilmektedir (UNDP, 1996, s. 75).

Eğitimin verimlilik üzerindeki etkisi, hâlihazırda var olan dışsal teknolojiyi kullanabilme ve onu içselleştirmeyi başarabilme ile ortaya çıkmaktadır. 1990'lı yılların başlarında Uzakdoğu Asya ülkelerinde görülen ve ulaşılan mucizevi büyüme rakamlarının ardında, üretimde teknolojiyi özümseyip, bu duruma adapte olarak teknolojiyi kullanabilme, otomasyon ve makineleşme ile tersine mühendislik gibi uygulamaların hayata geçirilebilmesi bulunmaktadır. Ancak sahip olunan nitelikli, donanımlı ve kalifiye işgücünün varlığının da tüm bunların başarılmasında oldukça önemli bir rol üstlenmiş olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Üretim sürecinin hala kritik önemdeki unsuru durumundaki emeğin eğitimi, onu daha üretken kılarak, verimliliğini artırmakta ve imalat sanayisinde ilgili ülkenin avantaj elde etmesini sağlamaktadır. Bir ekonomide başlangıçta işgücü açısından önemsizmiş gibi görülen birtakım beceri, tavır ya da tutumların, verilen farklı disiplinlere ilişkin eğitimlerle geliştirilmesi ile işgücünde mukayeseli bir üstünlük elde edilebildiği görülmektedir. Uluslararası ticarete mukayeseli üstünlük elde edebilme amacıyla gereken üretim faktörlerinden doğal kaynaklar açısından dezavantajlı ülkeler arasındaki Japonya ve Singapur'da eğitim seviyesi yüksek emek sayesinde bu durumu avantaja çevirebilmişlerdir. Buna karşın doğal kaynak varlığı itibari ile eterli durumdaki pek çok Afrika ülkesi ise, bu avantajlı durumlarına rağmen, ülkelerindeki eğitim düzeyinin düşüklüğünden ötürü, mal ve hizmet ihracatında yetersiz kalmaktadırlar (UNDP, 1996, s. 76).

Yerleşiklerin tasarruflarının yatırımlara; yatırımların da verimli alanlara kanalize edilmesinde devletin uyguladığı politikaların yürütücüsü olan kurumsal yapı büyük önem arz etmektedir. Yapılan araştırmalarda birçok gelişmekte olan ülkede, zaman zaman da olsa görece yüksek yurtiçi tasarruf oranları yatırımlara dönüşmemekte ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümeyi tesis edemediği anlaşılmaktadır. Literatüre göre kamu politikası uygulamalarında yurtiçi tasarrufların verimli yatırımlara aktarılmasını sağlayacak kamu mallarının sunulması gerekir. Temel eğitim ve sağlık hizmetleri, telekomünikasyon, elektrik, yol, kanalizasyon ve temiz su gibi alt yapı hizmetleri bu tür ürün ve hizmetler arasında sayılabilir (UNDP, 1996, s. 77).

2. Literatür

Ekonomi politikalarının temel hedeflerinden biri durumundaki insani gelişme, insanların üretkenlik kapasitelerine de bağlı olarak, bir yandan yetenek, bilgi ve görgü ile (aslında topluma eşit olarak) sunulan fırsatların daha iyi hale gelmelerini desteklemekte öte yandan ekonomik büyüme üzerinde de etkili olabilmektedir. Aşağıda insani gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisini değerlendiren çalışmalardan örneklere yer verilmiştir.

Birdsall ve ark. (1995), Doğu Asya ülkelerinde, 1980 – 1990 arasında İnsani Gelişim Endeksi(İGE) ile gayri safi yurt içi hasıla(GSYH) arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını, panel veri yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, analizde kullanılan değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu ve insani gelişmenin milli gelir üzerinde, tek yönlü ve pozitif bir etki yarattığı sonucuna ulaşılmışlardır (Birdsall ve ark., 1995, s. 477-508).

Ramirez ve ark. (1997), 76 gelişmekte olan ülke arasından seçili 35 ülkeye ait veriler ile 1960 ve 1992 arasındaki dönemde, ekonomik büyüme ile insani gelişim ilişkisini, En Küçük Kareler yöntemi ile değerlendirmişlerdir. Analiz sonucuna göre, ülkeler arası regresyonlar her iki yönde de anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Özellikle de kadınlar açısından, sağlık ve eğitim için yapılan kamu harcamaları, ekonomik büyümeden insani gelişmeye doğru anlamlı çıkmıştır. Yatırım oranı ve gelir dağılımı ise, insani gelişmeden ekonomik büyümeye anlamlıdır. (Ramirez ve ark., 1997, s. 1-45).

Case ve Deaton (2003), 5 gelişmiş ve 17 gelişmekte olan ülkeye ait, GSYH ve insani gelişim endeksine ilişkin yıllık veriler aracılığıyla gerçekleştirildikleri analiz sonucunda, GSYH ve insani gelişim arasında hem eş bütünleşme, hem de karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu belirlemişlerdir (Case ve Deaton, 2003, s. 185-212).

Ranis (2004), ekonomik büyümenin en önemli amacının, insani gelişme olduğuna atıfta bulunarak, insani gelişmeyle ekonomik büyüme arasında bulunan ilişkinin tanımlanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Yazara göre, bireylerin sahip oldukları beceri ve ekonomik özgürlüklerinin gelişmesi, öncelikle insani gelişmeyi, bu da ekonomik büyümeyi artıracaktır. Ekonomik büyüme sonucunda ortaya çıkacak olan gelir artışları hem toplumsal refahı hem de ekonomik özgürlükleri genişleterek insani gelişmenin hızlanmasını destekleyecektir. Ayrıca buna ek olarak çalışmanın sonuç kısmında, ekonomik büyüme ve insani gelişme arasında çift yönlü ilişki olduğu savunulmaktadır (Ranis, 2004, s. 1-13).

Tüylüoğlu ve Karalı (2006), insani gelişmenin kaynaklarından sağlık, bilgi ve gelir değişkenlerini kullanarak, insani kalkınma alt endeksleri ve HDI değerleri hesaplamışlardır. Sonuç olarak ise, yükselme eğilimine karşın, UNDP raporlarında da vurgulandığı gibi, Türkiye'nin orta insani kalkınma seviyesini aşmakta zorlandığı tespiti yapılmaktadır (Tüylüoğlu ve Karalı 2006, s. 53-88).

Ghosh (2006), Hindistan'ın 15 eyaletini incelediği çalışmasında, 1981-2001 dönemine ilişkin yıllık veriler aracılığıyla, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasında olduğu öngörülen ilişkiyi analiz etmiştir. Çalışma ile elde edilen bulgular, eyaletler arasında kişi başına düşen gelirden önemli farklılıklar bulunmasına karşın, insani gelişme açısından bölgesel yakınsamada ilerlemeler olduğunu göstermektedir. Ayrıca ulaşılan bir diğer sonuca göre de ekonomik büyüme, çalışma kapsamındaki eyaletlerde ortaya çıkan insani gelişme unsurlarının tümünü olumlu yönde etkilemektedir (Ghosh, 2006, s. 3321-3329).

Gürses (2009), yapılabirlik yaklaşımı bağlamında, Türkiye'deki insani gelişim eğilimini araştırmış ve insani gelişim sürecinin gelir boyutunun kuvvetli, bilgi boyutununsa zayıf olduğu sonucunu elde etmiştir (Gürses, 2009, s. 339-350).

Shome ve Tondon (2010) çalışmalarında, ASEAN ülkelerinde 2000 ile 2009 yılları arası dönemde, ekonomik kalkınma göstergeleri ve ekonomik büyümenin beraber (aynı yönde) hareket etmediklerine işaret etmişlerdir. Ayrıca gelir değişkeninin, insani gelişme endeksinden çıkartılması durumunda, eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olacağını da belirlemişlerdir (Shome ve Tondon, 2010, s. 335-348).

Shahbaz ve ark, (2011), seçili 10 Asya ülkesindeki insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma ile insani gelişmede

yaşanan olumlu yöndeki ilerlemelerin, ekonomik büyümeyi de olumlu yönde etkilediğini, fakat yaşanan her ekonomik büyümenin insani gelişmeye yol açmadığını belirlemiştir (Shahbaz ve ark, 2011, s. 90-102).

Suri ve ark. (2011), 1960-2001 arasındaki dönemde, 79 gelişmekte olan ülkedeki insani gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği incelemiştir. Çalışma ile elde edilen sonuçlarda; insani gelişmenin, ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkiler yarattığı ve sürdürülebilir büyüme için de insani gelişmeye odaklanılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır (Suri ve ark., 2011, s. 506-522).

Bundala (2012), çoklu regresyon analiz yöntemi ile seçili 40 ülke üzerine yaptığı çalışmada, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasında kuvvetli bir bağ bulunduğu yönünde bir değerlendirme yapılmaktadır (Bundala, 2012, s. 1-48).

Ecevit (2013), seçili 21 *Organisation for Economic Co-operation and Development*(OECD) ülkesi özelinde, 1970 ve 2010 yılları arası dönemi incelediği çalışmada; doğumda yaşam beklentisi (sağlığın bir ölçüsü olarak) ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, Kao ve Maddala-Wu eşbütünleşme testleri kullanılarak seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi değerlendirilmiş ve uzun dönemli bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Panel Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ise, doğumda yaşam beklentisinden, reel kişi başına GSYH'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur (Ecevit, 2013, s. 1-14),

Eigbiremolen ve Anaduaka (2014) çalışmalarında, Nijerya ekonomisinde 1999-2012 dönemine ait üç aylık zaman serisi verileri kullanarak, beşerî sermaye gelişiminin ekonomik büyümenin bir göstergesi olan ulusal çıktı üzerindeki etkisini araştırma amacıyla, genişletilmiş Solow beşerî sermaye-büyüme modelini kullanmışlardır. Elde edilen ampirik sonuçlar, beşerî sermaye gelişiminin çıktı düzeyi üzerinde önemli pozitif etki sergilediğini göstermektedir. Ayrıca beşerî sermaye gelişimi ile çıktı düzeyi arasında nispeten esnek olmayan bir ilişki olduğu tespiti de yapılmaktadır (Eigbiremolen ve Anaduaka, 2014, s. 25-35).

Appiah ve ark. (2019), farklı Afrika ülkelerini analiz ettikleri çalışmalarında, 1990-2015 arası dönemde, insani gelişmenin, ekonomik kalkınma ve büyüme üzerine olan etkilerini panel veri analizi ile incelemiştir. Ulaşılan sonuçlara göre, insani gelişme; ekonomik büyüme ve kalkınmayı olumlu yönde etkilerken, işgücünün niteliğinin artması ve alınan dış yardımların da ekonomik büyüme ile pozitif ve anlamlı bir ilişkiye sahiptir (Appiah ve ark., 2019, s. 101-109).

Chikalipah ve Makina (2019), Zambiya'daki ekonomik büyüme ve insani gelişme ilişkisini, 1970 ile 2015 arasındaki dönem için, Vektör Hata Düzeltme ve Gregory-Hansen Eşbütünleşme modeli ile sınımlamışlardır. Çalışma ile elde edilen bulgular, ekonomik büyüme ve insani gelişme arasında uzun dönemli ilişki bulunduğunu gösterirken, uygulanan nedensellik testi sonucuna göre, kısa dönemde her iki değişken arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır (Chikalipah ve Makine, 2019, s. 1023-1033).

Srivastava ve Talwar (2020), seçili 30 ülkedeki 2012 ile 2017 dönemine ilişkin insani gelişme endeksi, doğrudan yabancı yatırımlar ve GSYH arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Panel Dinamik En Küçük Kareler Modeli (DOLS) ve Panel Tamamen Geliştirilmiş En Küçük

Kareler Modeli (FMOLS) regresyon analizlerinin uygulandığı çalışmanın sonucuna göre, insani gelişme endeksi ile doğrudan yabancı sermaye yatırımları, GSYH'yi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde etkilerken, her iki değişkenin de insani gelişme endeksi üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı görülmüştür. Ayrıca insani gelişme endeksi ve GSYH'nin, doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerindeki etkisinin, istatistiki olarak anlamsız olduğu tespiti de yapılmıştır (Srivastava ve Talwar, 2020, s. 1-14).

Dina (2020), Bahreyn, Mısır, Suudi Arabistan ve Ürdün ekonomilerinde, 2000-2016 döneminde yaşanan ekonomik kalkınma ve insani gelişme arasındaki nedensellik ilişkisini, İki Aşamalı En Küçük Kareler tahmincisi kullanarak analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunduğu görülürken, bir diğer tespit ise, analize konu ülkelerdeki ekonomik kalkınmanın, insani gelişme üzerinde açık bir etkisi olduğu yönündedir (Dina, 2020, s. 85-95).

Akar ve ark. (2021), 25 geçiş ekonomisinde 2002 ile 2018 arasındaki dönemde, insani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini, panel veri yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmada ekonomik büyüme serisinin bağımlı değişken olduğu iki farklı model kurulmuştur. Birinci model ile insani gelişme arttıkça, ekonomik büyümenin de arttığı sonucu elde edilmiştir. İkinci modelde de, birinci modele benzer biçimde, insani gelişme arttıkça ekonomik büyümenin de arttığı görülmüştür. Ayrıca ikinci model ile diğer bağımlı değişken olan işsizlik ve ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki olduğu sonucuna da ulaşılmıştır (Akar ve ark., 2021, s. 307-318).

Putri ve ark. (2024), 2015-2022 arası dönemde, 9 ASEAN ülkesindeki İnsani Gelişim Endeksi'nin belirleyicilerini analiz etmişlerdir. Çalışma ile elde edilen bulgulara göre; nüfus ve GSYH, İGE (İnsani Gelişim Endeksi) üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, hükümet harcamalarının İGE üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. İşsizlik değişkeni ise bu ülke grubu özelinde, İGE'yi etkilememektedir (Putri ve ark., 2024, s. 1-9).

3. Model, Yöntem ve Bulgular

Çalışmada insani gelişmişliğin göstergesi olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hesaplanan İnsani Gelişim Endeksi kullanılmıştır. Söz konusu endekse göre ülkeler yüksek ve orta-düşük insani gelişmeye sahip ülkeler olarak iki farklı kategoriye ayrılmaktadır. Diğer taraftan insan faktörü bir ülkenin ve ekonominin en önemli zenginliğidir ve bu noktada insani gelişme, insanların sağlıklı ve verimli olarak uzun bir yaşam sağlayabileceği koşulları sağlamayı amaçlamaktadır. D8 ülkeleri olarak adlandırılan Bangladeş, Endonezya, İran, Mısır, Pakistan, Malezya, Nijerya ve Türkiye için İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmanın analiz dönemi, 1995-2022 arasındaki 27 yıllık dönemdir. Çalışmanın, analiz kısmında kullanılan veriler, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nca yayınlanan İnsani Gelişim Endeksi raporlarından elde edilmiştir. Çalışma ile söz konusu ülke grubundaki ekonomik büyüme ve insani gelişme göstergeleri arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin varlığı test edilmiştir. Bu ilişkinin sınanması amacıyla da ikinci nesil panel eş-bütünleşme testleri arasında yer alan Pedroni Panel Eş-bütünleşme testi uygulanmıştır.

Çalışmadaki açıklayıcı değişkenler İnsani Gelişim Endeksini oluşturan bileşenlerden oluşurken bu değişkenler; Eğitim Süresi (ES) ve Sağlık Harcamaları (S)'dir. Çalışmanın

bağımlı değişkeni ABD doları cinsinden logaritması alınmış Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH)'dir.

Analizin modeli aşağıda yer almaktadır.

$$\ln Y = b_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + b_3 X_3 \quad (1)$$

Çalışmanın analiz kısmında öncelikle birim kök testi uygulanmış ve serilerin durağanlık durumu incelenmiştir. Analizde yer alan değişkenlerin durağan olmaması, seriler arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla sahte regresyon sorununu ortadan kaldırmak için ilk olarak birim kök testi yapılmalıdır. Farklar alındığında seriler aynı dereceden durağan duruma geliyorsa değişkenler arasındaki gerçek bir ilişkinin varlığından söz edilebilir (Uçan ve Koçak, 2014, s. 56).

3.1. Birim Kök Testi

Bu çalışmada serilerin birim kök içerip içermediklerinin tespiti amacıyla Levin, Lin ve Chu (LLC) birim kök testi kullanılmıştır. Bu test Denklem 2'de yer alan temelde Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey-Fuller-ADF) testini referans almaktadır. Değişkenin otoregresif (ρ), katsayısının homojen olduğu varsayımına dayanan test, sabit parametrelili olan modelde, değişkenler arasında bağımsız olarak dağılım gösterir (Levin ve ark., 2002, s. 22).

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho Y_{i,t-1} + \sum_{k=1}^n \Phi_k \Delta Y_{i,t-k} + \delta_i t + \theta_i + u_{it} \quad (2)$$

Bu model birisi α_i ve ikincisi θ_i 'den olmak üzere iki yönlü sabit etkilere izin vermektedir. Bu sayede hem birim spesifik sabit etkiler hem de birim spesifik zaman etkileri içermektedir. LLC birim kök analizi için hipotezler: H_0 : Birim kök vardır, H_1 : Birim kök yoktur.

Tablo 1. Levin, Lin ve Chu Panel Birim Kök Testi

Değişkenler	Seviyede	I. Fark	Sonuç
İnsani Gelişme indeksi (X_1)	-0,430 (0,325)	-2,599 (0,037)	I (1)
Milli Gelir (Y)	1,288 (0,897)	-4,9032 (0,014)	I (1)
Sağlık Harcamaları (X_2)	-0,394 (0,246)	-2,628 (0,0029)	I (1)
Eğitim Süresi (X_3)	4,580 (1,000)	-2,856 (0,000)	I (1)

Uygulanan test sonucuna göre, kullanılan değişkenlerin tamamının birinci farkları alındığında 0,05'ten küçük ve %5 anlamlılık seviyesinde durağan olduğu belirlenmiştir ve değişkenlerin tümü I (1) düzeyinde durağandır.

3.2. Pedroni Eş-Bütünleşme Testi

Eş-bütünleşme analizleri, seriler arasında uzun dönemde bir ilişkinin olup olmadığı konusunda bilgi veren bir testtir. İki ya da daha fazla durağan olmayan serinin, doğrusal kombinasyonlarının durağan olabileceğine işaret eden Engle ve Granger'ın (1987, s. 266), eş-bütünleşme analizi ile ampirik literatürün gelişime büyük katkıları olmuştur. Panel eş-bütünleşme analizlerinde genel olarak literatürde sıkça karşılaşılan yöntemlerden bir diğeri de Pedroni'nin geliştirdiği metottur. Pedroni'nin yöntemi aşağıda yer alan Denklem 3'de ki gibidir. Denklemde yer alan x ve y arasındaki ilişkinin varlığı, hata terimi olan kalıntısının durağanlığına bağlı olarak değişmektedir. Şayet hata terimi durağansa, x ve y arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır (Pedroni, 2001, s. 730).

$$y_{it} = \alpha_i + \delta_i t + \beta_{1i} X_{2it} + \beta_{2i} X_{3it} + \dots + \beta_{Mi} X_{Mit} + e_{it} \quad (3)$$

Pedroni (2001, s. 732) eş-bütünleşme analizinde, çok değişkenli modeller kullanılabilmektedir. Bunlar; panel v-istatistiği, panel rho-istatistiği, panel Philips-Peron (PP)-istatistiği, panel ADF-istatistiği, grup rho-istatistiği, grup PP-istatistiği ve grup ADF-istatistiği olmak üzere 7 farklı testtir. Panel veri yöntemi kullanılarak yapılan analizlerde, bu metodolojinin uygun olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada da yukarıda adı geçen 7 teste ilişkin olasılık değeri hesaplanmış olup, 4 ya da daha fazla testin olasılık değeri 0.05'ten küçük ise, değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisi bulunduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 2. Pedroni Eşbütünleşme Testi

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Panel v-İstatistiği	4.641	(0,0313) *
Panel rho- İstatistiği	-3.925	(0,0856)
Panel PP- İstatistiği	-5.657	(0,0167) *
Panel ADF- İstatistiği	-2.529	(0,0205) *
Grup rho- İstatistiği	-2.617	(0,4853)
Grup PP İstatistiği	-4.618	(0,0274) *
Grup ADF- İstatistiği	-5.440	(0,0159) *

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Panel v-İstatistiği	4.641	(0,0313) *
Panel rho- İstatistiği	-3.925	(0,0856)
Panel PP- İstatistiği	-5.657	(0,0167) *
Panel ADF- İstatistiği	-2.529	(0,0205) *
Grup rho- İstatistiği	-2.617	(0,4853)
Grup PP İstatistiği	-4.618	(0,0274) *
Grup ADF- İstatistiği	-5.440	(0,0159) *

Panel rho ve Group rho istatistikleri haricinde, diğer testlerin tümünde, boş hipotez, eşbütünleşme yoktur hipotezi reddedilmektedir. Pedroni (1999, s. 658), küçük örneklemle yapılan analizlerde, panel-ADF ve Grup-ADF testlerinin daha anlamlı sonuç verebileceğini ifade etmektedir. Bu çalışmada gerçekleştirilen eş-bütünleşme testinin anlamlı çıkması, seriler arasında eş-bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Yapılan eş bütünleşme analizi ile değerlendirmeye tabi tutulan ülke grubunda sağlık, eğitim, insani gelişme ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucu, bu ülkelerdeki ekonomik büyümenin, insani gelişme ile paralel hareket ettiğini göstermektedir.

Uygulanan eş-bütünleşme testini müteakiben, görülen uzun dönemli ilişkinin sapmasız katsayılarını tahmini amacıyla, Panel FMOLS testi gerçekleştirilmiştir. Bu test otokorelasyon ve değişen varyans gibi sabit etkili sapmaların düzeltilmesi için yapılmaktadır.

$$\ln Y = 7,841X_1 + 0,079X_3 - 0,028X_2 \quad (4)$$

FMOLS test sonuçlarına göre, insani gelişme endeksi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, istatistiksel olarak pozitif ve anlamlıdır. İnsani gelişme endeksinde ortaya çıkacak 1 birimlik artış, ekonomik büyümeyi %7,841 artırmaktadır. Eğitim harcamalarındaki 1 birimlik artış ekonomik büyümeyi %0,079 oranında azaltmaktadır. Eğitim harcamaları ve insani gelişme endeksindeki ilişki, %5 düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca sağlık harcamalarındaki 1 birimlik artış %10 anlamlılık düzeyinde, büyüme oranını %0,028 düşürmektedir.

Bu çalışmanın analiz kısmında elde edilen (uzun dönemi kapsayan) sonuçlar; Abraham ve Ahmed (2011), Gopalakrishna ve Rao (2012) Elistia ve Syahzuni (2018), Chikalipah ve Makina (2019), Erdem ve Çelik (2019), Appiah, Amoasi ve Frowne'nin (2019) ve Öztürk ve Suluk (2020) tarafından yapılan çalışmalarla benzerlikler gösterirken, Shome ve Tondon (2010), Shahbaz vd. (2011), Tekin ve Gör (2019)'ün çalışmaları ile ayrışmakta ve farklılıklar göstermektedir.

İnsani gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi sonucunda ortaya çıkan etkinin artırılabilmesinde, bilhassa kişi başına sağlık ve eğitim harcamalarının yüksekliği son derece hassastır. Bireylerin kendilerine yatırım yapabilmeleri için yalnızca iktisadi şartlar yeterli olamamaktadır. Ekonomik koşulların yanı sıra, bireylerin sosyal açıdan sahip oldukları fırsat, olanak ve koşullarının da iyileştirilmesi konusuna da gereken önem verilmelidir.

SONUÇ

Ekonomik büyüme ile bireylerin yaşam standartlarında sürekli ve kalıcı iyileşmelerin elde edilememesi, ekonomik büyüme kavramına dönük eleştirilerin sertleşmesine neden olmuştur. Kavrama yönelik bakış açısında ortaya çıkan değişiklikler sonucunda da hem ekonomik büyüme, hem de ekonomik kalkınma anlayışında bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. İnsani, kalkınmanın merkezine koyan bu yeni düşünce yapısı ile beraber, ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin belirlenmesinde, bilhassa iktisadi, politik, beşerî ve sosyo-kültürel birçok gösterge kullanılmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu yeni bakış açısı, bir ülkedeki insani gelişmişlik düzeyinin yalnızca gelirden etkilenmediğini sağlıklı, uzun bir yaşam ve nitelikli bir eğitim sürecinin de insani gelişmişlik seviyesini etkileyeceğini savunmaktadır.

Bu çalışmada 1995-2022 yılları arasında yıllık veriler kullanarak aralarında Türkiye'nin de bulunduğu, D8 olarak adlandırılan ülke grubuna ilişkin insani gelişme endeksi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Uygulanan testlerden elde edilen bulgulara göre, beklendiği gibi sağlık ve eğitime ilişkin verileri içeren insani gelişme endeksi ve büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. D8 ülkelerinin insani gelişme politikalarını daha başarılı bir şekilde uygulayabilmesinde Birleşmiş Milletlerin hazırladığı projeksiyonları izleyip ona paralel politikalar üretmeleri ve çok yönlü sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımını benimsemeleri büyük önem taşımaktadır.

D8 üyesi ülkelerden özellikle görece daha az gelişmişlik seviyesindeki olanların eğitim ve sağlık, ar-ge faaliyetleri, teknolojik gelişmelere uyum, üretken ve verimli bir üretim yapısı vb. politikalara, kısaca beşerî sermayeye ne kadar destek verilebilirse o oranda büyümeye de katkı verilmiş olacaktır. Aynı zamanda ekonomik büyüme oranının yüksek ve sürdürülebilir

olması ile beşerî sermayenin gelişimine de o ölçüde yüksek miktarda kaynak aktarımı yapılabileceğinden, insani gelişme de o denli yüksek olacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışmada, Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergede *Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler* başlığı altında açıklanan eylemlerden hiçbirisi gerçekleştirilmemiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Bu çalışma tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

Etik Kurul İzni

Bu makalede etik kurul iznine gerek yoktur. Etik kurul kararı gerekmediğine ilişkin ıslak imzalı onam formu sistem üzerindeki makale süreci dosyalarında yer almaktadır.

Çıkar Beyanı

Çıkar çatışmasına dair bir husus bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akar, G., Saritaş, T. ve Kızılkaya, O. (2021). İnsani gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi: Geçiş ekonomileri üzerine bir uygulama. *Business and Economics Research Journal*, 12(2), 307-318. <https://doi.org/10.20409/berj.2021.323>
- Appiah, M., Amoasi, R. ve Frowne, D. I. (2019). Human development and its effects on economic growth and development. *International Research Journal of Business Studies*, 12(2), 101-109. <https://doi.org/10.21632/irjbs.12.2.101-109>
- Birdsall, N., Ross, D. and Sabot, R. (1995). Inequality and growth reconsidered: Lessons from East Asia. *World Bank Economic Review*, 9, 477-508. <https://doi.org/10.1093/wber/9.3.477>
- Baru, S. (1998). Mahbub ul Haq and human development: A tribute. *Economic and Political Weekly*, 33(35), 2275-2279.
- Bozkurt, K. ve Yanardağ, M. Ö. (2020). Ekonomik büyüme ve insani gelişim indeksi arasındaki ilişki: OECD ülkeleri üzerine bir analiz. D. Balkan. (Ed.), *Sosyal, beşerî ve idari bilimler alanında akademik araştırmalar* (1. Baskı, s. 201-214) içinde. Duvar Yayınları.
- Bundala, N. (2012). Economic growth and human development; A link mechanism: An empirical approach. *MPRA Paper*, 47648, 1-48.
- Case, A. ve Deaton, A. (2003). Broken down by age and sex: How our health declines. *Analyses in the Economics of Aging*. (pp. 185-212). University of Chicago Press.
- Chikalipah, S. ve Makina, D. (2019). Economic growth and human development: Evidence from Zambia. *Sustainable Development*, 27(6), 1023-1033. <https://doi.org/10.1002/sd.1953>
- Dina, A. O. (2020). Inter-relationship between economic development and human development analytical study of selected Arab countries. *Utopía Praxis Latinoamericana*, 25(1), 85-95. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3766122>

- Ecevit, E. (2013). The impact of life expectancy on economic growth: Panel cointegration and causality analyses for OECD countries. *The International Journal of Social Sciences*, 16(1), 1-14.
- Eigbiremolen, G. O. ve Anaduaka, U. S. (2014). Human capital development and economic growth: The Nigeria experience. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4(4), 25-35. <https://doi.org/10.6007/IJARBSS/v4-i4/749>
- Engle, R. F. and Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and error-correction: Representation, estimation and testing, *Econometrica*, 55(2), 251-276. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- Haq, M. U. (1995). *Reflections on human development*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195101911.002.0001>
- Gürses, D. (2009). İnsani gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 339-350.
- Ghosh, M. (2006). Economic growth and human development in Indian states. *Economic and Political Weekly*, 41(30), 3321-3329.
- Levin, A., Lin, C-F.ve Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)
- Lipton, M. (1977). *Why poor people stay poor: urban bias in world development*. Temple Smith. https://doi.org/10.1057/9781137271631_11
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(51), 653-670. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1653>
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83(4), 727-731. <https://doi.org/10.1162/003465301753237803>
- Pressman, S. and Summerfield, G. (2000). The economic contributions of Amartya Sen. *Review of Political Economy*, 12(1), 89-113. <https://doi.org/10.1080/095382500106830>
- Putri, S. S., Agus, S. and Lubis, F. (2024, September). *Analysis of human development index in ASEAN: A panel model*, [Oral presentation]. ICOMBIES Conference, Yogyakarta, Indonesia.
- Ramirez, A., Ranis, G. and Stewart, F. (1997). Economic growth and human development. Yale University, Economic Growth Center, New Haven, CT. Center Discussion (Paper, No. 787). 1-45. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/98286/1/cdp787.pdf>
- Ranis, G., Stewart, F. and Ramirez, A. (2000). Economic growth and human development. *World Development*, 28(2), 197-219. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00131-X](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00131-X)
- Ranis, G. (2004). Human development and economic growth. Yale University Economic Growth Center (Paper No 887). 1-13. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=551662

- Shahbaz, M., Iqbal, A. ve Butt, M. S. (2011). Testing causality between human development and economic growth: A panel data approach. *International Journal of Education Economics and Development*, 2(1), 90-102. <https://doi.org/10.1504/IJEED.2011.037968>
- Shome, S. ve Tondon, S. (2010). Balancing human development with economic growth: A study of ASEAN 5. *Annals of the University of Petroşani, Economics*, 10(1), 335-348.
- Srivastava, S. ve Talwar, S. (2020). Decrypting the dependency relationship between the triad of foreign direct investment, economic growth and human development. *Journal of Developing Areas*, 54(2), 1-14. <https://doi.org/10.1353/jda.2020.0012>
- Suri, T. M., Boozer, M., Gustav, R. ve Stewart, F. (2011). Paths to success: The relationship between human development and economic growth. *World Development*, 39(4), 506-522. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.08.020>
- Tüylüoğlu, Ş. ve Karalı, B. (2006). İnsani kalkınma endeksi ve Türkiye için değerlendirilmesi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (12), 53-88.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 51-60.
- UNDP. (1990, 1 May). Human development report. https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1990?_gl=1%2A1t744sd%2A_gcl_au%2AMTYwNzczOTQ3MS4xNzM1Mjk0Mjgx%2A_ga%2AOTgzNDUyMTAyLjE3MzQ2ODA2NTk.%2A_ga_3W7LPK0WP1%2AMTczNTI5NDIxMi4yLjEuMTczNTI5NDI4My41Mi4wLjA
- UNDP. (1996, 1 January). Human development report. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-1996>

EXTENDED ABSTRACT

Especially with the globalization process, the income and welfare losses caused by neo-liberal policies on the economies of developing countries have also had negative effects on the level of human development. Instead of the approach that economic growth will necessarily lead to an increase in income and welfare, there has been a shift from the quantitative dimension of economic growth to the qualitative dimension of economic growth, and the issues of the extent to which welfare and income increases will be reflected on which segments of society and the effects of these developments on human development have begun to come to the agenda. The term human development came to the fore with the work of Nobel laureate Amartya Sen and Pakistani economist Mahbub-ul Haq. In the 1980s, Sen's analyses and assessments of the power of individuals' abilities and skills to change and transform societies, apart from neoclassical assumptions and goals, attracted great attention. Sen's work in various years has been characterized by a different reading of the basic objectives of economics and the role of people in social life and has taken economic growth out of a patriarchal perspective, referring to the need to improve the quality of life for women as well as for men. It can be said that Haq's initiatives and studies were also important for Sen's analyses and evaluations to be accepted on the international arena. In 1989, Haq established the Human Development Report Office within the United Nations Development Program after providing consultancy to the

administrators of the United Nations Development Program and pioneered the publication of the Human Development Report for the first time in 1990.

In this study, which focuses on the relationship between human development and economic growth, some analyses have been carried out in order to determine the relationship between the Human Development Index, which is evaluated based on data such as the educational status of individuals in these countries, life expectancy at birth and national income per capita, and economic growth in terms of D8 countries. Accordingly, the study first evaluates the concept of human development and its relationship with economic growth/income, while the next section provides a brief summary of the studies in the literature. In the third section, the empirical analysis of the study is carried out and the findings obtained as a result of the tests conducted are presented. In the last section, some suggestions are made in line with the results obtained in the light of the analysis.

The analysis period of this study, which investigates the relationship between human development and economic growth, is the 27-year period between 1995 and 2022. The existence of the co-integration relationship between economic growth and human development indicators in the relevant period is tested for Bangladesh, Indonesia, Iran, Egypt, Pakistan, Malaysia, Nigeria, Egypt, Pakistan, Malaysia, Nigeria and Turkey, which are called D8 countries. In order to test the co-integration relationship, Pedroni Panel Co-integration test, which is among the second-generation panel co-integration tests, is applied.

The explanatory variables in the study consist of the components of the Human Development Index and these variables are Education Duration (ES) and Health Expenditures (S). The dependent variable of the study is the logarithmized Gross Domestic Product (GDP) per capita in US dollars. The Levin, Lin and Chu (LLC) unit root test is used to determine whether the series contain unit roots. Except for Panel rho and Group rho statistics, the null hypothesis of no cointegration is rejected in all other tests. Pedroni argues that panel-ADF and Group-ADF tests may yield more meaningful results when analyzing small samples. In this study, the significant results of the co-integration test indicate that there is a co-integration relationship between the series. According to the FMOLS test results, the relationship between human development index and economic growth is statistically positive and significant. An increase of 1 unit in the human development index increases economic growth by 7.84%. A 1-unit increase in education expenditures decreases economic growth by 0.079%. This relationship between education expenditures and the human development index is significant at the 5% level. Moreover, a 1-unit increase in health expenditures decreases the growth rate by 0.028% at the 10% significance level.

For many years, economic growth, which has been considered as a very close concept with economic development, has been experienced in many countries, but the lack of permanent changes in the living conditions of individuals has led to harsh criticism of this point of view. With the gradual change in the perspective, a transformation has begun to take place in the understanding of both economic growth and economic development. With this new mindset that puts human beings at the center of development, many indicators, especially economic, political, humanitarian and socio-cultural indicators, have started to be used in determining the level of development of countries. This new approach emphasizes that the level of human

development in a country does not only consist of income, but that a healthy and long life and a qualified education process also significantly increase the level of human development.

This study analyzes the relationship between the human development index and economic growth for the so-called D8 country group, including Turkey, using annual data from 1995 to 2022. According to the findings obtained from the tests applied, as expected, there is a significant relationship between the human development index, which includes data on health and education, and growth. In order for the D8 countries to implement human development policies more successfully, it is of great importance that they follow the projections prepared by the United Nations and produce policies in parallel with it and adopt a multidimensional sustainable human development approach.

Especially in the relatively less developed D8 member countries the more support is provided to human capital through policies such as education and health, R&D activities and adaptation to technological developments, etc. the higher economic growth will be achieved.